

نادر کریمیان سردشتی

جایگاه رودکی در ادبیات عرب

رودکی شاعر بلندآوازه آغاز قرن چهارم را به سبب مقام بلندش در شاعری و به علت پیشوایی پارسی‌گویان و آغازیدن بسیاری از انواع شعر فارسی به حق «استاد شاعران» و «آدم الشعراء» لقب داده‌اند. در قدیمترین و درست‌ترین مأخذی که از او یاد شده، یعنی در «الانساب» سمعانی (ابوسعید عبدالکریم بن محمد تهیمی، متوفی ۵۶۲ هـ/ ۱۱۶۶ م) کنیه و نام و نسبش «ابوعبدالله جعفر بن محمد و علت اشتهاش به رودکی انتساب او به ناحیه «رودک» سمرقند دانسته شده است. سمعانی باز می‌گوید: «قریه» یعنی قصبه مرکزی ناحیه رودکی «بنج» نام دارد و رودکی از آنجاست. این کلمه «بنج» ظاهراً صورت محرف «پنج ده» = پنج رود است که امروز همچنان به اسم خود باقی است.^۱

تاریخ ولایت رودکی به حدس قریب به یقین بایست اواسط قرن سوم هجری بوده باشد. از آغاز حیات او و کیفیت تحصیلاتش اطلاعی در دست نیست. عوفی در لباب الالباب گفته که «چنان ذکی و تیزفهم بود که در هشت سالگی قرآن تمامت حفظ کرد و قرائت بیاموخت و شعر گفتن گرفت و معانی دقیق می‌گفت چنانکه خلق بر وی اقبال نمودند و رغبت او زیادت شد و او را آفریدگار تعالی آوازی خوش و صوتی دلکش داده بود و به سبب آواز در مطربی افتاده بود و از ابوالعبک بختیار که در آن صنعت صاحب اختیار بود، بریط بیاموخت و در آن ماهر شده و آوازه او به اطراف و اکناف عالم برسید و امیر نصر بن احمد سامانی که امیر خراسان بود او را به قربت حضرت خود مخصوص گردانید و کارش بالا گرفت»^۲. وفات رودکی را سمعانی به سال ۳۲۹ هجری نوشته و گفته است که او در مولد خود پنج (پنج ده) در گذشت و همان جا به خاک سپرده شد.

رودکی نزد همه شاعران و ادیبان معاصر خود در خراسان و ماوراءالنهر به عظمت مقام شاعری شناخته توصیف شده است. بعد از او نیز بسیاری از شاعران بزرگ پارسی‌گوی مانند دقیقی و

کسایی و فردوسی و فرخی و عنصری و رشیدی سمرقندی و نظامی عروضی و جز آنان او را به بزرگی مرتبت ستوده و از او به عنوان استاد شاعران و سلطان شاعران یاد کرده‌اند. اشعار او بسیار بود. عوفی در لباب الالباب نوشته که اشعار او صد دفتر برآمده است و رشید سمرقندی شاعر قرن ششم گفته است که اشعار او را برشمردم سیزده ره هزار به نظر برخی از صاحب نظران تاریخ ادبیات ایران همچون ذبیح الله صفا معنی مصراع آن است که سیزده بار او را برشمرده ام و صد هزار بود، ولی از دیرباز بعضی از پژوهشگران چنین معنی کرده‌اند که شعر او را شماره کرده‌ام. به یک میلیون و سیصد هزار بیت برآمده است! که بسیار بعید به نظر می‌آید. هرچند رودکی شاعری توانا و بی‌تکلف بود، از آثار او همچون کلیله و دمنه منظوم (بحر رمل مسدس) و منظومه‌های دیگر و نیز دیوان اشعار او اندکی در دست است که حدود نزدیک به هزار بیت جمع‌آوری و در آثار سعید نفیسی و عبدالغنی میرزایف گزارش و ثبت شده‌اند.

به هر روی رودکی از بزرگترین و مشهورترین شاعران دوره سامانیان به شمار است که تأثیرات وی بر ادبیات منظوم فارسی چشمگیر بوده، هرچند آنچه از وی برای آیندگان از شعر دلکش و لطیف وی بر جای مانده، نسبت به زاینده طبع شعرش ناچیز و اندک است.

ادبیات فارسی و یا به عبارت یرژی بچکا ادبیات تاجیک در حقیقت، همزمان با حکومت سامانیان (قرن ۱۰ و ۱۱) به شکوفایی و بالندگی رسید و عظمت آن، بی‌هیچ سخن در رودکی متجلی است.^۳ به همین دلیل استاد سعید نفیسی پژوهشگر و نویسنده احوال و آثار رودکی، ماوراءالنهر را «مهد شعر فارسی» می‌داند. اکنون آنچه در این مقاله بر آنیم تبیین و گزارش نماییم، تأثیرات و جایگاه رودکی به عنوان پیشرو شعر پارسی در ادبیات عرب است. در بیان جایگاه و تأثیر رودکی در ادبیات عرب می‌توان چند فرضیه را مد نظر داشت؛ پذیرش شخصیت رودکی به عنوان ادیبی بلند آوازه در ادبیات کلاسیک عرب و تبیین احوال و آثار وی به شکل یکی از سرمایه‌های فرهنگی ادبیات فارسی. ما در این مقاله نمونه‌هایی متعدد را در تأیید این فرضیه گزارش می‌کنیم. دیگر این که استمرار و تأثیر شخصیت رودکی در ادبیات معاصر عرب می‌باشد که وی را به عنوان «آدم الشعراء» و آغازگر شعر پارسی شناسانده‌اند و در آثار مربوط به تاریخ ادبیات انعکاس یافته است. فرضیه دیگر که می‌توان مطرح کرد، تأثیرگذاری رودکی بر ادبیات عرب می‌باشند که بتوان ارتباط محکمی با جستجو در

شعر کلاسیک و معاصر عرب در الهام‌گیری و تأثیر شخصیت و اشعار رودکی بر ادیبان برقرار کرد و میزان تأثیر و تأثر را در درون یک اثر ادبی مورد کاوش قرار داد که در این زمینه به نظر می‌رسد پژوهشهای دقیق‌تری را می‌طلبد که در این مقاله نمی‌توان نمونه‌های بارزی را معرفی و به خوانندگان شناساند. ولی در خصوص دو فرضیه نخست با ارائه فهرستی از منابع کهن جدید می‌توان تأثیر رودکی را در متون و ادبیات عرب نشان داد.

رودکی نظر به جایگاه رفیعش در ادب پارسی همواره مورد توجه شاعران و نویسندگان و مورخان عرب بوده و به فراخور آثار و اشعارشان از جلالت قدر و علو مقام وی سخن گفته‌اند. در ادبیات مشهوری که به نام «ابراهیم بن یحیی بن عثمان غزی (شاعر معروف) شهرت دارد و از قصیده‌ای در مدح ابوعبدالله مکرم بن العلاء، حاکم کرمان آمده این سه بیت معروف است:

ذکر جمیل من بنی مروان	لولا جریر و الفرزوق لم یدم
من کل ما جمعت بنو سامان	و تری ثناء الرودکی مخلصاً
قد قاله حسان فی غسان ^۴	و ملوک غسان تفانوا غیر ما

البته مرحوم محمد قزوینی در تاریخ جهانگشای جوینی آنجا که این بیت از آن قصیده مندرج است:

و له من الصفح الجمیل صفائح	اسر الطلیق بها و فلک العانی
----------------------------	-----------------------------

در حاشیه این بیت دیگر از قصیده را آورده است:

لولا الشهود و الجود انکر سامع	ما قاله حسان فی غسان ^۵
-------------------------------	-----------------------------------

قزوینی گوید این بیت از آن ابراهیم بن یحیی بن عثمان غزی نیست، ولی در هر حال خواه این بیت در مدح رودکی از آن این شاعر باشد و خواه از دیگری باشد مقصود آن است که شاعرانی هم که به عربی شعر سروده‌اند به جایگاه بلند و رفیع وی در ادبیات اعتراف دارند. ابونصر عینی نیز از تاریخ‌نگاران مشهور در کتاب یمینی در احوال یمین الدوله محمود غزنوی گوید که چون وی به تخت نشست: ...ان ورث السلطان المؤید یمین الدوله و امین الملة فخلغه فی ترتیب الامور و تألف الاخوة و الاقارب و استماله القلوب الرغائب الی ان استقبل به سریر لملک مطاعاً و تناهضت ولاة الاطراف الی بیعتة سراعاً فرجدهم قدعو لواء فی معالیها علی مفسار فی اکناف الحضرة من الاشعار الفارسیة لزدحام شعرائها علی بابہ الرفیع بقصائد هما التي قد غبروا بها فی دیباجة الرودکی و صنعة الخسروی و

الدقیقی...»^۶ معنی چنین است که هنگامی که سلطان المؤید یمین الدوله و امین المله (محمود غزنوی) بر تخت نشست به ترتیب امور پرداخت و نزدیکان و اقارب را در مجلس انس بنشانند و هر کدام را با بخشش‌ها متمایل به خود ساخت تا جایی که همه به خدمت و طاعت او کمر بستند و از ولایتهای دور به سرعت برای بیعت با او شتافتند و در دربار وی شاعران برای مدیحه‌سرایی فراهم آمدند و هر کدام با چامه‌هایی در مدح مقام والای او سخن سرایی کردند که از شیوه رودکی در ادب پارسی سرآمد همه شاعران در دوره پس از خود بوده است.

احمد بن علی بن عمر منیفی در کتاب الفتح الوهبی در شرح این جمله (از ابونصر عتبی) در باب رودکی می نویسد: «...و هو شاعر مفلق جیدالشعر الاقوال حتی قبل ان اول من القال الشعرا الجید بالفارسیه هو و قال ابوسعید الادریسی الحافظ ابو عبدالله الرودکی کان مقدماً فی الشعر بالفارسیه فی زمانه علی اقرانه»^۷

حمیدالدین ابو عبدالله محمود بن عمر نجاتی نیشابوری در شرح یمینی خود تألیف در ۷۰۹ ق به نام بساتین العلماء (معروف به شرح نجاتی) در توضیح جمله (ابونصر عتبی می نویسد: «و یخاطب الرودکی شاعر مفلق و مطرب فایق استاد منسوب الی رودک NSF کان یلازم نوح بن منصور و قد سمل آخر عمره و اشعاره الف الف و ثلثمانه بیت کذا ذکره الرشیدی فی قصیده له انشدها فی کتابه الموسوم بسعد نامه»^۸

عبدالکریم بن محمد السمعانی نیز در کتاب الانساب در ذیل واژه رودک می گوید: «...والمشهور منها الشاعر الملیح القول بالفارسیه السائر دیوانه فی بلاد العجم ابو عبدالله جعفر بن محمد بن حکیم بن عبدالرحمن بن آدم الرودکی الشاعر السمرقندی، کان حسن الشعر متین القول، قیل: اول من قال الشعر الجید بالفارسیه هو و قال ابوسعید الدریسی الحافظ ابو عبدالله الرودکی کان مقدماً فی الشعر بالفارسیه فی زمانه علی اقواله... و کان ابو الفضل البلعمی وزیر اسمعیل بن احمد والی خراسان یقول لیس للردکی فی العرب و العجم نظیر...»^۹

ترجمه: از شخصیت‌های مشهور منسوب به رودکی شاعر شیرین سخن پارسی که دیوان شعرش در مناطق ایران رواج تام دارد، ابو عبدالله جعفر پسر محمد حکیم پسر عبدالرحمان پسر آدم رودکی شاعر سمرقندی است. وی اشعارش زیبا و مستحکم است. گویند نخستین کسی که شعر خوب و نیکو به زبان پارسی سرود رودکی بود. ابوسعید ادریس نیز می گوید حافظ ابو عبدالله رودکی در سرودش شعر

پارسی در زمان خودش بر همگان مقدم بوده است. ابوالفضل بلعمی وزیر اسماعیل پسر احمد [سامانی] والی خراسان می‌گوید همچون رودکی شاعر در عرب و عجم نظیر و بدیل ندارد. در گزارش سمعانی چند نکته قابل توجه است:

- (۱) شهرت دیوان شعر رودکی در بلاد ایرانی.
- (۲) زیبایی و استحکام شعر رودکی که شهره خاص و عام بوده است.
- (۳) آغازگر شعر پارسی.
- (۴) بی نظیر بودن رودکی در میان شاعران عرب و عجم دوران روزگار خودش و به ویژه بلعمی وزیر معروف سامانی و پدر صاحب تاریخ بلعمی چنین وصفی برای رودکی قائل شده است.
- (۵) ابوسعید ادیسی که سمعانی از وی نقل کرده است عبدالرحمان بن محمد ادیسی حافظ سمرقندی مکنی به ابوسعید (متوفی ۴۵۰ ق) و صاحب تاریخ سمرقند است که ۱۲۱ سال پس از رودکی در گذشته و نزدیکترین کس از مؤلفان به زمان اوست.

ابوحیان توحیدی (متوفی سال ۴۱۴ یا ۴۰۰ هـ ق/ ۱۰۲۳ م) در کتاب «الهوامل و الشوامل» از رودکی شاعر یاد کرده و اهمیت گفته وی در این است که ۷۰ سال پس از مرگ رودکی می‌زیسته است و سخن وی در این میان از ارزش و اهمیت فراوانی برخوردار است. توحیدی در این کتاب که به صورت پرسش و پاسخ تدوین شده در پاسخ‌های بوعلی مسکویه، گفته‌ای را در باره رودکی اینگونه نقل می‌کند:

و قیل للروذکی و کان اکمه و هو الذی ولد عمی، کیف اللون عندک، قال: مثل الجمیل. ^۱ [ترجمه: گویند رودکی را که اکمه بود و از مادر کور بزاد، گفتند: رنگ در نزد تو چگونه است؟ گفت: مانند شتر!] در کتاب بساتین الفضلاء و ریاحین العقلاء فی شرح تاریخ العتبی (تألیف در ۷۰۹ هجری) آمده: «و قد سُمِلَ فی آخر عمره» (رودکی را در پایان عمرش کور کردند).

که این گزارش با گزارش ابوحیان توحیدی که وی را در کور مادرزاد معرفی کرده در تناقض و تعارض است.

عزالدین ابن اثیر جُرد جزری (متوفی ۶۳۰ ق/ ۱۲۳۲ م) در اثر نسب شناسی خود: اللباب فی تهذیب الانساب ذیل «الروذکی» می‌نویسد: «الروذکی بضم الراء و سکون الوا و فتح الذال المعجمة و فی آخرها کاف- هذه النسبة الی رودک، و هی ناحیة بسمرقند. والمشهور بهذه النسبة الشاعر الملیح

القول بالفارسیة الذی سار شهره، ابو عبدالله جعفر بن محمد بن حکیم بن عبدالرحمن بن آدم الروذکی الشاعر السمرقندی و توفی بروذک سنة تسع و عشرين و ثلاثمائة»^{۱۱} البته گزارش ابن اثیر همان گفته‌های سمعانی در الانساب را مرور می‌کند ولی با اندک گزیده نویسی.

یاقوت حموی (متوفی ۶۲۶ ق/ ۱۲۲۸ م) صاحب دانشنامه جغرافیایی معجم البلدان نیز از رودکی یاد کرده، ذیل رودک می‌نویسد: «بضم اوله، و سکون ثانیه، و ذال معجمة مفتوحة، و آخره کاف: من قری سمرقند»^{۱۲} و لذا رودک را از شهرک‌های سمرقند محسوب می‌کنند. یاقوت باز در ذیل «بُنج» توضیح می‌دهد: «بُنجُ بالفتح ثم الضم، و جیم: من قری رودک من نواحی سمرقند، و هی قصبه ناحیه رودک، من هذه القرية كان ابو عبدالله الروذکی الشاعر». (بنج با فتح و سپس با ضم نون و جیم).

از شهرک‌های ناحیه رودک سمرقند است و آن در ضل قصبه ناحیه رودک محسوب می‌شود و از این شهرک پنج [= پنج‌رود] است ابو عبدالله رودکی شاعر مشهور. در گزارش یاقوت از پنج یاد شده که همان پنج‌رود است که امروزه در کشور تاجیکستان و بین پنج‌کنت و ارمیتن واقع شده و آرامگاه رودکی نیز در آنجا واقع است.

صفی‌الدین بغدادی (متوفی ۷۳۹ ق) در مرصداطلاع علی اسماء الامکنه و البقاع در ذیل رودک^{۱۳} و پنج^{۱۴} که توضیح داده از رودکی یاد نکرده است.

نکته‌ای که نباید فراموش کرد و شایسته است در اینجا یادآوری نمود، «تأثیر پذیری رودکی» از قرآن و حدیث و مضامین عربی است. سمعانی در کتاب الانساب به نکته‌ای اشاره دارد که قابل توجه است و آن اینکه رودکی علم حدیث و متون حدیث نبوی را نیز فرا گرفته است. به گفته سمعانی رودکی از محدث بزرگ سمرقندی: اسماعیل بن محمد بن اسلم قاضی سمرقندی احادیثی شنیده و روایت کرده است و حتی به واسطه این محدث از ابو عبدالله ابن ابی حمزه سمرقندی نیز رودکی روایت حدیث می‌کند. در بررسی اشعار و آثار معدود باقیمانده رودکی نیز می‌توان تأثیر پذیری رودکی را از احادیث نبوی و مضامین عربی دریافت که برای نمونه به دو مورد اشاره می‌رود:

رودکی گوید:

به روز نیک کسان، گفت غم مخور زنهار بسا کسا که به روز تو آرزومند است

که دقیقاً از این مضمون برگرفته:

انظروا الی من هو دونکم و لا تنظروا الی من هو فوقکم [یعنی همواره به زیردستان خود نظر داشته باشید و هیچگاه به بالادستان خودتان (از حیث جاه و مقام و ثروت) ننگرید].
رودکی در باب جهان گوید:

این جهان پاک خواب کردار است آن شناسد که دلش بیدار است

که از حدیث «الدنیا کحلّم النائم» گرفته شده است، (دنیا همچون رؤیای انسان به خواب رفته است) یعنی هیچ بقایی ندارد و همچون سراب می‌ماند.

مصر: در مورد فعالیت‌های پژوهشی مصر با توجه به نفوذ فرهنگی ایران، می‌توان این موضوع را تا حدودی مرهون ترجمه شاهنامه فردوسی در قرن هفتم هجری توسط شخصی به نام علی بنداری دانست که ترجمه ایشان به اهتمام دکتر وهاب عزام به سال ۱۹۳۲ م (در دو جلد) در قاهره به چاپ رسید. در قرن نوزدهم نیز آثار متعددی از ادبیات کلاسیک ایران در مصر ترجمه شد که می‌توان از ترجمه گلستان سعدی، رباعیات خیام و اشعار نظامی و حافظ و تاریخ بیهقی یاد کرد. در باب رودکی سمرقندی می‌توان از کتاب «تاریخ الادب فی ایران من الفردوسی الی السعدی» تألیف ادوارد براون ترجمه عربی دکتر ابراهیم امین الشواری نام برد که به سال ۱۹۵۴ م در قاهره منتشر شد و چند صفحه‌ای را به رودکی اختصاص داده است.

پس از این کتاب به طور پراکنده در آثار شیخ مسعود سنندجی (صاحب نبراس المدارس لمعرفة لسان الفارسی، چاپ قاهره، ۱۳۶۴ ق)، حسین محقق (مؤلف کیف تتعلم اللغة الفارسیه، قاهره، ۱۹۳۹ م) سید صادق نشأت (در کتاب الفارسیه للعرب، چاپ ۱۹۵۱ م در قاهره) از رودکی و اشعارش به عنوان یکی از پیشگامان شعر پارسی یاد شده است. در مجله‌ها و نامه‌های هفتگی همچون چهره‌نما (تأسیس در ۱۳۲۳ ق/ ۱۹۰۴ م به مدیریت میرزا عبدالمحمد اصفهانی) حکمت (تأسیس در سال ۱۳۱۰ ق/ ۱۸۹۲ م با مدیریت زعیم الدوله میرزا مهدی تبریزی) ثریا (تأسیس در سال ۱۳۱۶ ق/ ۱۸۹۹ م با مدیریت میرزا علیمحمدخان کاشانی)، کمال (تأسیس در سال ۱۳۲۳ ق/ ۱۹۰۵ م به مدیریت میرزا حسین طیب‌زاده)، سودمند (تأسیس در ۱۳۰۵ ش/ ۱۹۲۷ م به مدیریت عبدالله رازی) از ادبیات فارسی و شاعران نامدار از آن جمله رودکی سخن رفته و معرفی شده‌اند.

در میان آثار و تألیفات دکتر عبدالوهاب عزام، دکتر یحیی الخشاب، دکتر عبدالحمید بدوی، دکتر عبدالمنعم حسنین، دکتر حامد محمود ساداتی، دکتر فؤاد صیاد، دکتر طه ندا، دکتر محمد غنیمی هلال و دکتر محمد موسی هندای از رودکی به عنوان یکی از بزرگترین شاعران پارسی گو یاد شده است. دکتر ابراهیم امین استوار بی (رئیس بخش زبان‌های شرقی دانشگاه عین الشمس) در کتابی به نام «نشاء الشعر الفارسی» از زبان رودکی شاعر در ردیف پیشتاز و آغاز شعر پارسی نام برده و در چند صفحه به جایگاه وی در شکل گیری شعر پارسی پرداخته است.

آثار سید صادق نشأت دانشمند ایرانی که چند سال مقیم مصر بوده در تدریس زبان فارسی و تألیف کتاب‌های درسی فارسی برای مدارس مصر و ترجمه آثار ادیبان ایران از مبلغین رودکی در مصر بوده است که بارها در آثارش از رودکی یاد کرده است.

در دوره معاصر نیز پژوهش‌های فراوانی راجع به تاریخ ادبیات و شعر فارسی انجام گرفته است که نمونه‌هایی از آنها در ذیل اشاره می‌شود:

- ۱) احمد محمود ساداتی - مترجم کتاب آرمینوس وامبری به عربی با عنوان تاریخ تجاری مذاق‌دم العصور حتی العصر الحاضر» که در قاهره منتشر شد و اشاراتی به رودکی دارد.
- ۲) محمد نورالدین عبدالمنعم - مترجم کتاب وزن شعر فارسی [اوزان الشعر الفارسی] دکتر پرویز خانلری^{۱۵} و صاحب کتاب «اللغة الفارسیه» که اوزان الشعر الفارسی را در سال ۱۹۷۷ م در قاهره چاپ کرد و کتاب «اللغة الفارسیه» توسط انتشارات دایرةالمعارف (قاهره) به طبع رسید. در این کتاب در ذیل بحر ترانه (بحر هزج) آمده که نخستین بار وزن فارسی را رودکی از دهان کودکی که گوی بازی می‌کرد شنید و این وزن را از آن آموخت. و در بخش قواعد اختیارات شاعری سه بار به اشعار رودکی استناد شده است.
- ۳) عبدالمنعم محمد حسین - از اساتید زبان فارسی در قاهره و مترجم آثار خانلری به زبان عربی.
- ۴) محمد محمدیونس - این محقق کتابی راجع به وزن شعر با عنوان «حول وزن الشعر» نگاشته و سپس اثری ارزشمند به نام «بین العربیة و الفارسیة (مقارنات فی اللغة والادب و العروض)» فراهم کرد که در سال ۱۹۹۴ م در قاهره به چاپ رسید. وی در کتابش اشاره‌هایی به رودکی دارد.
- ۵) محمد غنیمی هلال - صاحب کتاب «مختارات من الشعر الفارسی» [گزیده‌هایی از شعر فارسی] که در سال ۱۹۶۵ م در قاهره منتشر کرد و نمونه‌های شهر رودکی را در خود دارد.

- ۶) حسین مجیب المصری - وی دو کتاب ارزشمند در ارتباط با زبان و ادب پارسی دارد: اثر المعجم العربی فی لغات الشعوب الاسلامیة (چاپ قاهره، مطبعة مدبونی، ۱۹۹۲ م) دیگری صلوات بین العرب و الفرس و الترك، دراسة تاریخیة ادبیة [پیوند ادبیات عربی و فارسی و ترکی، پژوهشی در تاریخ ادبیات] که در سال ۱۹۷۱ م (قاهره) چاپ شد.
- ۷) حامد عبدالقادر - این نویسنده دو اثر برجسته در تاریخ ادبیات و شعر فارسی دارد:
- الف- قصه‌الادب الفارسی که به سال ۱۹۵۱ م در قاهره چاپ شد و راجع به ادبیات داستانی ایران پژوهشی درخور و شایسته است.
- ب- القطف و اللباب (مختارات من الادب الفارسی) که در سال ۱۹۵۵ م (قاهره) بر زیور طبع آراسته شد. این اثر نیز نمونه‌های شعر و نثر پارسی را با توضیحات گزارش کرده و از اشعار رودکی نمونه به دست داده است.
- ۸) محمد السباعی - صاحب کتاب «النثر الفارسی منذ نشأته حتی نهاية العصر القاجاری» (چاپ قاهره، ۱۹۸۷ م). این محقق پژوهش‌هایی راجع به تاریخ ادبیات انجام داده که کتاب «نثر فارسی از آغاز شکل‌گیری تا اواخر قاجار» نمونه‌ای برجسته از آثارش به شمار است.
- ۹) استاد طه ندا - وی در مجله دانشکده ادبیات (کلیه ادب) دانشگاه اسکندریه مقالاتی راجع به شعر پارسی نگاشت و کهن‌ترین شاعران تاریخ ادب ایران را معرفی کرده که رودکی سرآمد همگان است. وی در مطالعات مقایسه‌ای نیز اهتمام داشته از جمله مقالات «الشعر الفارسی الاسلامی» [شعر فارسی دوره اسلامی] (چاپ در مجله دانشکده ادبیات دانشگاه اسکندریه، ج ۱۰، ۱۹۶۷ م) و «تعلیقات علی بعض الاشارات الفارسیة فی الاشعار العربیة» (چاپ در مجله دانشکده ادبیات دانشگاه اسکندریه، ج ۱۸، ۱۹۶۴ م) قابل توجه است.
- ۱۰) دکتر ابراهیم اسوقی شتا - مترجم نامدار شاهنامه فردوسی و مثنوی مولوی به عربی. وی در ایران نیز شناخته شده است و کتاب الفروق فی اللغة ابوهلال عسکری را با دکتر علوی مقدم چاپ و منتشر کرده است. وی گزیده‌ای از اشعار فارسی از جمله اشعار رودکی را در قاهره چاپ و منتشر کرد و به نگارنده این سطور نیز آشنایی مختصری داشت و کتاب «کتاب‌شناسی عطار نیشابوری» (چاپ تهران، سازمان میراث فرهنگی کشور، ۱۳۷۴ ش) را نیز برای فوق لیسانس جهت ترجمه به عربی در دانشگاه عین‌الشمس توصیه و سفارش کرده بود. مرحوم دکتر اسوقی ... مدتی زیاد استاد مسلم زبان فارسی در دانشکده السنه شرقی دانشگاه عین‌الشمس قاهره و رئیس گروه زبان فارسی آن دانشکده بود.

۱۱) مریم محمد زهیری- صاحب کتاب الشعر الفارسی منذ نشأته حتى عصر السلاجقة (تاریخ شعر فارسی از آغاز تا دوره سلجوقی) که در سال ۱۹۸۵ م در مکتبه نهضة الشرق منتشر کرد و صفحاتی را به معرفی رودکی اختصاص داد.

۱۲) دکتر محمد محمد ملایری- این استاد ایرانی سال‌ها در دانشگاه‌های قاهره و دمشق و عراق به تدریس اشتغال داشته و تاکنون چندین جلد کتاب در باره تاریخ ادبیات و متون نظم و نثر فارسی در کشورهای عربی سوریه- لبنان- مصر از وی چاپ و منتشر شده که نمونه بارز آن «الادب الفارسی فی اهم ادواره و اشهر اعلامه» است. در باره تاریخ ادبیات فارسی در دوره‌های درخشان تاریخ ایران و مشهورترین مشاهیر ادب فارسی که در این کتاب به معرفی و شناساندن رودکی نیز بذل توجه داشته است.

۱۳) اردن: در گذشته در کشور اردن مطالعات ایران‌شناسی چندان دامنه‌دار نبود، ولی در دو دهه اخیر پژوهش‌های مربوط به تاریخ و فرهنگ ایران و زبان فارسی در قالب پایان‌نامه‌های دکتری و کارشناسی ارشد انجام گرفته که حائز اهمیت است. از جمله از آثار برجسته در این خصوص کتاب «الشعر العربی بخراسان فی العصر الاموی» تألیف حسین عطوان است که در عمان و بیروت منتشر شده است. در این کتاب شعرای ماوراءالنهر که به عربی شعر سرودند معرفی و شناسایی شده و در مواردی نیز به رودکی و ترجمه کللیه و دمنه از عربی به فارسی منظوم اشارت رفته است.

نویسنده دیگری که در مطالعات سامانیان پژوهش‌های فراوانی کرده است دکتر احسان ذنون نامری است. وی رساله فوق لیسانس (ماجستر) خود را با عنوان «التاریخ الحضاری لمدينة بخارى منذ الفتح الاسلامی الی نهاية القرن الرابع الهجری» (تاریخ تمدن بخارا از دوره اسلامی تا پایان قرن چهارم هجری) در دانشگاه یرموک شهر اربد به سال ۱۹۹۷ میلادی دفاع کرد.

رساله دکتری ایشان با عنوان «الحيات العلمية زمان السامانيين» (نهضت فرهنگی در دوره سامانیان) در سال ۲۰۰۰ میلادی دفاع شد و به سال ۲۰۰۱ هم در لبنان چاپ و منتشر شد.

وی بخش عمده‌ای از کتاب را به ادبیات و شعر فارسی در دوره سامانیان اختصاص داده است.^{۱۶} در باره رودکی چند صفحه گزارش وارد و پس از بیان نخستین کسانی که شعر پارسی گفته‌اند در باره مقام رودکی در شعر پارسی می‌نویسد:

«إنَّ الوَلاةَ الحقیقةَ للشعر الفارسی كانت علی یدی ابی عبدالله الرودکی السمرقندی شاعر السامانیین»^{۱۷} (به درستی که تولد واقعی شعر پارسی توسط ابوعبدالله رودکی سمرقندی شاعر دربار سامانیان انجام گرفته

است). دکتر ثامری در باره ادبیات منظوم داستانی نیز رودکی را آغازگر این راه می‌داند و او را به سبب منظوم کردن کلیله و دمنه، بنیانگذار «الشعر القصصی» (ادبیات منظوم داستانی) معرفی کرده است.^{۱۸} در باب پیوند موسیقی و شعر دکتر ثامری معتقد است که برای نخستین بار رودکی تلفیق موسیقی با شعر را رایج کرده است و به ویژه که موسیقی‌دان هم بوده و نمونه بارز آن داستان «بوی جوی مولیان» است که نویسنده قصیده را نیز از فارسی به عربی برمی‌گرداند و به استناد آن به اثبات هنرنمایی و تأثیر موسیقی و شعر با هم بر انسان‌ها داد سخن می‌دهد.^{۱۹}

سوریه: در سوریه از سال‌ها قبل، اساتید ایرانی همچون محمد جواد مشکور و دکتر مهدی محقق به تدریس و اشاعه ادبیات فارسی اشتغال داشته‌اند و گزیده‌ها و گزینه‌هایی از شعر پارسی از جمله شعر رودکی را به عربی ترجمه و آموزش می‌دادند. دکتر محمد تونجی نیز که فارغ‌التحصیل ایران بود و در دمشق و بیروت به تدریس زبان و ادبیات فارسی اشتغال داشت، کتابی با عنوان «قطف من الادب الفارسی» (گزیده‌هایی از ادبیات فارسی) تألیف و تدوین کرد که در سال ۱۹۶۸ م برای بار دوم در بیروت منتشر ساخت^{۲۰} و در آن نمونه‌هایی از اشعار رودکی را گزارش و ترجمه کرده است. دکتر تونجی فرهنگ لغتی نیز با عنوان «العجم الذهبی» (فارسی-عربی) دارد که بارها تجدید چاپ شده است.^{۲۱}

استاد محمد الفراتی نیز از ایران‌شناسان سوری است که دارای مطالعات جامعی در باره ادبیات فارسی است و ترجمه گلستان سعدی به عربی به نام روضة الورد^{۲۲} و کتاب دوجلدی «دستور زبان فارسی برای عرب‌ها» از آثار برجسته اوست. وی کتابی نیز با عنوان «نمونه‌های شیوائی از شعر فارسی» چاپ کرد که در آن اشعار رودکی نیز گزارش و ترجمه شده است.

از استادان دیگر سوری دکتر یحیی هاشمی رئیس مؤسسه تحقیقات علمی حلب قابل ذکر است که راجع به رودکی، مولوی و حافظ پژوهش‌های ارزشمندی ارائه کرده است.

پس از اینان می‌توان از دو استاد ادبیات دانشگاه دمشق یاد کرد: دکتر عادل العوا و دکتر عبدالکریم الیافی که هر کدام مقالاتی راجع به رودکی و سایر شعرا چاپ و منتشر کرده‌اند.

عراق: در کشور عراق به سبب حوزه مشترک فرهنگی با ایران همواره زبان و ادبیات فارسی مورد توجه و پژوهش پژوهشگران آن سامان بوده است از جمله می‌توان از دانشمندان ذیل یاد کرد:

۱. دکتر عباس الفرادی- که به ادب پارسی در دانشگاه بغداد اهمیت فراوان می‌دادند.
۲. استاد جمیل صدقی زهاوی در عراق به معرفی شاعران ایرانی از جمله رودکی پرداختند و ایشان در باب فردوسی نیز مقالات ارزشمندی چاپ و منتشر کردند.

۳. دکتر حسین علی محفوظ صاحب قواعد اللغة الفارسیة^{۲۳} (دستور زبان فارسی) مقالاتی راجع

به تاریخ ادبیات ایران و شعراء شهیر همچون رودکی منتشر کردند.

۴. دکتر عبدالعزیز الدوری استاد ممتاز دانشگاه بغداد و دانشگاه عمان (اردن) که دهها کتاب و

مقاله راجع به ادبیات ایران را چاپ و رهبری کردند وی رساله دکترای «الحیة العلمیة زمن

السامانیین» را نیز در دانشگاه اردن هدایت و رهبری کردند که توسط دکتر احسان^{۲۴} ذنون

الثامری نگاشته شده بود چندین صفحه را به رودکی اختصاص داده است.

لبنان: در اوایل قرن بیستم و اواخر قرن نوزدهم ایرانیان بسیاری برای تحصیل به دانشگاه‌های

امریکایی و فرانسوی بیروت رفتند و از همان زمان آثار مختلفی از ادبیات ایران در این سرزمین

ترجمه شد. و کسانی همچون ودایح البستانی، احمد صافی نجفی، ابراهیم فضلی به ترویج زبان و ادب

پارسی پرداختند. از علی دشتی نویسنده ایرانی نیز کتابی در بیروت به نام «من شعر الادب الفارسی»

چاپ شد که در آن به اشعار رودکی و زندگی‌نامه‌اش اشارت رفته است. از نویسندگان معاصر عرب

در لبنان هم آثار ارزنده‌ای در تاریخ ادبیات ایران منتشر شده از جمله:

کتاب «فنون الشعر الفارسی» تألیف اسعاد قنبدیل که در سال ۱۹۸۱ م در بیروت چاپ شد.

«کتاب امن روائح الادب الفارسی» اثر بدیع امین جمعه که به سال ۱۹۸۳ م (در بیروت) به زیور طبع آراسته شد

کتاب «القصة فی الادب الفارسی» نگاشته امین عبدالمجید بدوی (چاپ بیروت، ۱۹۸۱ م). هر یک

از این آثار به فراخور موضوع به شخصیت رودکی و جایگاه وی در ادبیات پرداخته‌اند. برای نمونه

بدوی در کتاب «القصة فی الادب الفارسی» می‌نویسد:

«نخستین کسی که از انواع شعر فارسی، شعر و ادبیات داستانی را باب کرد رودکی بود»^{۲۵} و به

تفصیل به جایگاه رودکی در ادبیات داستانی اشاره می‌کند.

عربستان سعودی: در دانشگاه محمد بن سعود شهر ریاض دکتر علی بن صالح بن علی الحمید

پژوهش‌هایی راجع به ادب پارسی به ثمر رساند و رساله فوق لیسانس (ماجستر) ایشان در خصوص

دولت سامانیان در سال ۱۹۶۱۶ م دفاع شد به شاعرانی چون رودکی که در این دستگاه نفوذ داشتند

پرداخت. بار در دانشگاه ریاض کرسی زبان و ادب پارسی دایر شده و متون نظم و نثر فارسی تدریس

می‌گردد و تا کنون بیش از ده سال است که آموزش زبان فارسی در این کشور فعال شده است و کسانی

چون دکتر کامیاب طالشی^{۲۶} در دوره لیسانس در آنجا به تدریس مشغولند.

تونس: در کشور تونس کتابی توسط علی الشابی با عنوان «ادب الفارسی فی العصر الغزنوی» در سال ۱۹۶۵ م به طبع رسید که چشم اندازی به پیشینه ادبیات فارسی دارد و از رودکی سمرقندی با گزارش کوتاه یاد می‌کند.^{۲۷}

دکتر علی شابی در دانشگاه تونس (الجامعة التونسية) در دانشکده صنایع مستظرفه و علوم اخلاقی این دانشگاه متصدی کرسی زبان و ادبیات فارسی است. وی فارسی را در دانشگاه الازهر (الجامعة الازهر) قاهره آموخته است.

در خصوص دانشنامه‌ها و دایرةالمعارف‌ها، مفصل‌ترین مقاله راجع به رودکی در «دائرةالمعارف الاسلامیة» به قلم هنری ماسه (Henri Masse) چاپ و منتشر شده است. اصل مقاله به زبان انگلیسی و فرانسوی بوده که توسط احمد الشنتناوی به زبان عربی برگردانده شده است.^{۲۸} در این مقاله علاوه بر منابعی چون انسان العرب سمعانی و معجم البلدان یاقوت حموی و چهار مقاله عروضی و مجمع الفصحاء رضاقلی خان و مقالات ادوارد براون از کتاب احوال و آثار رودکی نوشته سعید نفیسی نیز استفاده شده است.

پانوشتها:

۱. تاریخ ادبیات ایران ذبیح‌الله صفا ج ۱ (خلاصه جلد اول و دوم)، ص ۱۰۰-۱۰۵، بارهنمای دانشوران، علی اکبر برقی، ج ۱، ص ۴۰۹.
۲. لباب الالباب، عوفی.
۳. ادبیات فارسی در تاجیکستان. یرژی بچکا، ترجمه محمود عبادیان و سعید عبانژاد جوان دوست، ص ۳.
۴. راحة الصدور و آية السرور در تاريخ آل سلجوق، محمد بن علی راوندی، به اهتمام محمد اقبال، ص ۶۱-۶۲.
۵. تاريخ جهان گشای جوينی. به اهتمام محمد قزوینی، ج ۱، ص ۱۶۳.
۶. کتاب تاريخ يمینی - ابونصر عتبی، لیدن، چاپ اوقاف گیب، ج ۱، ص ۱۶۳.
۷. الفتح الوهبي (شرح منینی بر تاريخ عتبی). احمد بن علی بن منینی (چاپ مصر، ۱۲۸۶ ق)، ج ۱.
۸. بساتین العلماء، نجاتی نیشابوری، به نقل از احوال و آثار رودکی، سعید نفیسی، ص ۴۸۷.
۹. الانساب، سمعانی، ج ۳، ص ۱۰۲-۱۰۳ و نیز ج ۱، ص ۱-۴.
۱۰. الهوامل و الشوامل، ابوحيان توحیدی (چاپ قاهره، ۱۹۵۱ م)، ص ۱۰.
۱۱. اللباب فی تهذیب الانساب. ابن اثیر کُرد جزری، ج ۱، ص ۴۰۱.
۱۲. معجم البلدان، یاقوت حموی، تحقیق فرید عبدالعزیز نجندی، ج ۳، ص ۹۰.
۱۳. مراصد الاطلاع، صفی‌الدین بغدادی، تحقیق و تعمیق علی محمد البجاوی، ج ۲، ص ۶۴۰.
۱۴. همان، ج ۱، ص ۲۲۴.
۱۵. کتاب وزن شعر فارسی اثر پرویز خانلری برای نخستین بار در سال ۱۳۴۵ ش توسط بنیاد فرهنگ ایران (تهران) منتشر شد و نیز به صفحات ص ۲۱۴، ۲۶۵، ۲۶۶ و ۲۶۱ این کتاب در باره رودکی مراجعه شود.
۱۶. الحیات العلمية زمان السامانیين، احسان ذنون ثامری، از ص ۷۰ تا ۱۱۷.
۱۷. همان، ص ۹۱.
۱۸. همان، ص ۹۱.
۱۹. همان، ص ۱۱۲.
۲۰. قطوف من الادب الفارسی، چاپ دوم، انتشارات دارالانوار بیروت، ۱۹۶۱ م.
۲۱. المعجم الذهبي، چاپ سوم، انتشارات دارالعلم للملایین بیروت، ۱۹۹۲ م.
۲۲. روضة الورد، چاپ دمشق، انتشارات وزارت الثقافة، ۱۹۶۱ م.
۲۳. قواعد اللغة الفارسیة، چاپ نحف، ۱۹۷۳ م.
۲۴. الحیاة العلمية زمن السامانیين، چاپ بیروت، دارالطبعة، ص ۱۱۱-۱۱۵.
۲۵. القصه فی الادب الفارسی، ص ۳۹۱-۳۹۸.
۲۶. دکتر کامیاب طالشی در سال ۱۳۶۹-۱۳۷۰ ش، استاد نگارنده در دانشکده ادبیات دانشگاه علامه طباطبایی (تهران) در دوره لیسانس در رشته زبان و ادبیات فارسی بودند.
۲۷. الادب الفارسی فی العصر الغزنوی، انتشارات الجمهورية التونسية، تونس، ۱۹۶۵ میلادی.
۲۸. دائرةالمعارف الاسلامية (جلد دهم)، ص ۲۱۸-۲۲۱. (چاپ افسر ایران، انتشارات اسماعیلیان، بی تا).